

Хакас республиканың чатчатхан ондайы

Хакас республика Сибирьнің үстүнзархы саринда чатча. Аның кидеркі саринда Кемерово облазының чирлері. Оларның аразынча Кузнецктің ах тасхыллары иртчелер. Хакасияның үстүнзархы саринда Алтай паза Тыва республикаларының чирлері. Алтайнаң Тываның аразында Соян тағлары. Хакасияның алтынзархы паза іскеркі саринда Хызылчар крайына кірчеткен Новоселов, Ужур паза Шарыпов аймактарының чирлері. Чирібістің алтынзархы саринда, тізең, Чулымнаң Кимнің аразындағы чабыс чирлер. Олар Сибирьнің чалбах чирлерінзер көні сыхчалар.

Хакасияның узуны – 460 км, чалбаа – 200 км, тиксі улии 62 муң квадраттың километрге чағын. Хакасия кидеркі Европадағы хай пірее чирлерден дее улуг, оларның санында Бельгияны, Голландияны, Швейцарияны адирға чарир.

Чир-суубысты чайалғаны хоостыра үс пасха чирге чарарға чарир. Пастағызы – чазы чирлер паза ағас аралы чазы чирлер. Ікінчізі – тайғаларнаң тасыхыллар. үзінчізі – ағас аралы тундра.

Ким суғның ікі саринда чалбах чабыс чирлер. Наукада олар Минсуғның чабыс чирі тіп адалчалар. Аның Хакасия кірчеткен чардығы үс пос алынча чирге чарылча. Оларның пірсі Чулымнаң Кимнің аразында чатча, аны Алтынзархы Минсуғ тіп адапчалар. Минсуғның үстүнзархы хыринда Ербин тіп адалчатхан чир чатча. Оларның аразында Сыдо тіп адалчатхан чир.

Хакасияда ізіг дее, соох таа поладыр. Наңмырнаң хар удаа чаға чоғыллар, көбізін айас күннер турадырлар. Хайхастың пөзік паза сіліг ах тасхыллар наңмырлығ алай харлығ пулуттарға Хакасиязар иртерге пирбинчелер. Оларның сылтаанда чазы чирлерде кии хачан даа хуруғ, күскү-часхызын на көмес сыхтың поладыр. Саны ортымахти алза, хысхының сооғы чибіргі градусха, чайғының даа ізии чибіргее чидедір. Мында чуртапчатхан чон пу чирлерге истенчелер. Чир-суубысты айас, хуруғ күннері үчүн «Күннің Хакасия» тіп адидырлар.

Хысхыда уғаа соох, чайғыда, тізең, уғаа ізіг. Хай пірее чылларда хысхыдағы соохтың паза чайғыдағы чылығның аразы сигізон градусха чит парадыр. Иди хысхызын хырых – хырых азыра соох, чайғызын хырыхха чағын ізіг полыдар.

Хакасияда чиллер үстүнзартын паза кидертін үбүредірлер. Улуг чиллер часхызын поладырлар. Чилліг күнде тасхар халған кізее ибзер арығ айланарға киліспес. Хуруғ чирнің үстүндегі тозыннаң хум, тигірзер алдыра көдіріліп, чирзерөк нандыра айланар. Алтынзархы сари ачых полчатхан сылтаанда, Арктикадаң түсчоткен чиллер тудығ чох иртіпчелер.

Тағлығ чирлерде хысхынаң чайғының төйй нимес полчатханы сала асхынах пілдірілче.

Пу сөстөрні үгрен салыңар:

Ким – Yenisey; *үстүнзархы саринда* – güney tarafında; *ах тасхыллар* – yüksek beyaz karlı dağlar; *алтынзархы паза іскеркі саринда* – kuzey ve doğu tarafında; *чабыс чирлер* – ovalar; *чалбах чирлер* – vadiler; *тиксi улии* – toplam alan; *Кидеркі Европа* – Batı Avrupa; *чайалган* – kurulan; *хоостыра* – ile; *казы чирлер* – bozkırlar; *азас аралы казы чирлер* – orman bozkırları; *Минсуз* – Minusinsk; *Ербин, Сыдо* – bozkırlar adı; *Хызылчар* – Krasnoyarsk; *айас* – açık; *кбиу* – hava; *марыгласчатхан* – уarıшан; *төдй* – benzer; *аймах* – ilçe.

Идер тоғыстар

1. Полған на чоохтағның алнында пас салыңар: сын ма («Сын»), тайма ба («Тайма»).

- ___ 1. Хакасияның тиксі улии 70 муң. кв. километр.
- ___ 2. Хакасиянаң Алтайның аразында Сойан тағлары.
- ___ 3. Тағларнаң тасхылларның пөзии ікі чүстең үс муң төрт чүс метрге читче.
- ___ 4. Минсуғның үстүнзархы хыринда Ербин тіп адалчатхан чир чатча.
- ___ 5. Хай пірее чылларда хысхыдағы соохтың паза чайғыдағы чылығның аразы 80 градусха чит парадыр.
- ___ 6. Хакасияда чиллер үстүнзартын паза кидертін үбүрбинчелер.

2. Сурығларға нандырыңар.

1. Хакас чирінің улии хай синдір?
2. Хакасияны ибіре хайдағ чирлер чатча?
3. Хакасияның чирі чир-чайаан хоостыра хайдағ үс кизекке чарылча?
4. Сірернің чуртапчатхан чиріңер хайдағ кизекке кірче?
5. Хысхызын тың соох поладыр ба?
6. Ортымахти алза, чайғының ізии хайдағ?

3. Чоохтағларның читпинчеткен чардыхтарын толдыр салыңар.

1. Хакасияның үстүнзархы саринда _____.
2. Хакасияның алтынзархы паза іскеркі саринда Хызылчар крайына кірчеткен Новоселов, Ужур паза Шарыпов аймахтарының _____.
3. Хакас Республика Сибирьнің _____.
4. Чирібістің алтынзархы саринда, _____.
5. Хакасия кидеркі Европадағы хай пірее чирлердең дее улуғ, _____.
6. Оларның пірсі Чулымнаң Кимнің аразында чатча, _____.

4. Пос чирлерге киректелчеткен сөс кире пас салыңар.

1. Алтайнаң _____ аразында _____ тағлары.
2. Хакасияның узуну – _____ км, чалбаа – _____ км, тиксі улии _____ муң квадраттығ километрге чағын.
3. Тағларнаң тасхылларның _____ ікі чүстең үс муң төрт чүс _____ читче.
4. Хакасияда чиллер _____ паза _____ үбүредірлер.
5. _____ суғның _____ саринда чалбах чабыс чирлер.
6. _____ сари ачых полчатхан сылтаанда, _____ түсчеткен чиллер тудығ чох иртіпчелер.

5. Пос чирлерге киректелчеткен хозымнар кире пас салынар.

1. Чирібіс _____ алтынзархы саринда, тізең, Чулым _____ Ким _____ аразындағы чабыс чир _____.
2. Хакасия кидеркі Европадағы хай пірее чирлер _____ дее улуғ, олар _____ санында Бельгия _____, Голландия _____, Швейцария _____ адирға чарир.
3. Наука _____ олар Минсуғ _____ чабыс чирі тіп адалчалар.
4. Чир-суубыс _____ чайалған _____ хоостыра үс пасха чир _____ чарарға чарир.
5. Минсуғ _____ үстүнзархы хыринда Ербин тіп адалчатхан чир чат _____.
6. Хакасия _____ ізіг дее, соох таа поладыр.

Тузаланған литература

1. Ekrem Arıkoğlu. Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük. Ankara: Akçağ Yay.
2. Абумова О.Д., Боргоякова Т.Н., Чанков Д.И. Хакас тілі (хығырчаң книга). - Ағбан: Хакас книга издательствозы, 2005. - 116 с.
3. Хакасско-русский словарь = Хакас-орыс сөстік. - Новосибирск: Наука, 2006. - 1114 с.
4. Газета «Хабар»: <http://khakaschiry.ru>